

K İ T A P T A N I T I M I

Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction- James Martin

MEHMET YETİŞ

Antonio Gramsci, siyasal ve toplumsal kuram alanındaki çalışmaları dolayısıyla, başka herhangi bir çağdaş İtalyan düşünürü ile kıyaslanamayacak ölçüde, yaygın bir ilginin odağında yer aldı. Bu ilginin doğmasında, Marksizmin sorunsallaştırdığı temel inceleme alanlarına yönelik, düşünceyi kıskırtıcı bir niteliğe sahip olduğu genellikle kabul edilen önemli bir kuramsal yapıt bırakması etkili olmuştur. Gramsci, 27 Nisan 1937 günü Roma'daki Quisisana kliniğinde henüz kırk altı yaşındayken öldüğünde, ardında böyle bir yapıt bıraktığını pek az kişi biliyordu. Baldızı Tatiana Schucht, bu yapıtın notlarını içeren bir dizi defteri, Gramsci'nin arkadaşı ve Cambridge Üniversitesi'nde ekonomi profesörü olarak çalışan Piero Sraffa'nın değerli yardımlarıyla, faşist hapishane yönetiminin dikkatini çekmemeyi başararak dışarı çıkarabildi. Defterler, önce Roma'da bir banka kasasında saklandı; sonra, 1938 yazında, yine Gramsci'nin bir başka arkadaşının, Komintern'deki İtalya temsilcisi Vincenzo Bianco'nun eline ulaşmak üzere Moskova'ya gönderildi. İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, düşünürün elyazmaları ve mektupları Roma'daki Gramsci Enstitüsü'ne aktarıldı. Tatiana Schucht'un

tütiz ilgisi ve gözetimi olmasaydı, entelektüel tarihin başyapıtlarından olan *Hapishane Defterleri (Quaderni del Carcere)* gelecek kuşaklara ulaştırılmazdı.

Burada, hemen vurgulamak gerekiyor: Gramsci'nin aktif siyasal hayatı boyunca yazdıkları da, *Defterler*'de açık bir biçimde formüle edilemeyen kimi tartışma başlıklarının daha doğrudan ve siyaset-belirli bir biçimde ele alınmasına bağlı olarak, belirli ölçüde ve kimi zaman daha net çözümlemeleri içermeleri nedeniyle dikkate alınmalıdır. Kaba bir dönemselleştirmeyle, Gramsci'nin toplu yapıtları iki ayrı döneme ayrılarak incelenebilir. Birincisi, dolaysız siyasal sorunlarla ilgili gazete yazılarının öne çıktığı, hapishane öncesindeki 1914-1926 dönemidir. Bu dönemde, üzerinde özellikle durulması gereken en önemli başlık sovyetler, sendikalar ve siyasal parti arasındaki ilişkilerin niteliğinin sorgulandığı ve alternatif bir siyasal-toplumsal sistemin önerildiği fabrika konseyleri sorunsalıdır. *Hapishane Defterleri*'nde bir araya getirilen kuramsal metinlerin ortaya çıktığı ikinci dönem, Gramsci'nin hapse girdiği 1926'dan trajik bir biçimde öldüğü 1937'ye kadar sürer. Bu dönemin metinleri, ağırlıklı olarak, tamamlanmamış fragmanlar, değiniler ya da kimi göndermelerden oluşur ve çağdaş toplumsal formasyonların iktidar, egemenlik, hegemonya, ideoloji, tarihsel blok, devlet, sivil toplum vb. kavramlar bağlamında çözümlenmesine yönelik ciddi bir birikimi dışavurur.

James Martin'in *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction* başlıklı kitabı, asıl olarak, *Defterler*'de yer alan kuramsal çözümlemeleri belirli başlıklar halinde incelemeyi amaçlıyor. Kitabın ikinci bir amacının da, buradaki çözümlemelerin çağdaş toplumlarla ilgili olarak işlemsel bir başvuru çerçevesini hangi bağlamda sağlayabileceğini açığa çıkarmak olduğu anlaşılıyor (ancak, bunun bütünüyle gerçekleştirilebildiği, kanımca, söylenemez). Martin, kronolojik anlatıma dayalı bir "entelektüel biyografi" ortaya koymak yerine, Gramsci'nin kuramsal yapıtının kendisini belirli bir tarihsel bağlama yerleştirerek açıklamayı tercih etmiş. Bu nedenle, gerekli olduğu ölçüde, düşünürün kuramsal yönelimlerini de açıklığa kavuşturabilmek amacıyla İtalyan siyasal tarihinin önemli bir uğrağını oluşturan I. Dünya Savaşı sonrası dönemi de, düşünsel alandaki yansımalarıyla birlikte ele alıyor.

Anglo-Amerikan entelektüel kamuoyu, yazarın da belirttiği gibi, Gramsci'nin siyaset kuramı alanındaki katkısını yorumlarken genellikle *Defterleri* öne

çıkarmış, düşünürün “*Biennio Rosso*” (İki Kızıl Yıl, 1919-20) dönemini ise arkaplanda bırakmıştır. Yazar, bir ölçüde böyle bir yorumlama geleneği içerisinde konumlanmakla birlikte, hapisane öncesi dönemi de ayrıca önemli bularak, bu tutumdan uzak kalmayı seçtiği için, kitabının birinci bölümünde, 1926 yılına kadarki tarihsel gelişmeleri ele alıyor. Yazarın yaklaşımına göre, bu dönemin incelenmesinin nedeni, *Defterler*’i hazırlayan koşulların burada bulunması değildir. Yazarın amacının, iki dönem arasındaki kuramsal vurgu kaymalarını ortaya çıkararak, Gramsci’nin yaklaşımındaki genel değişimi sergilemek olduğu görülüyor. Buradaki temel tezi, bu dönemlere yönelik tematik bir değerlendirme sonucunda açıklığa kavuşturulmak üzere, “devlet”in ağırlıklı konumda bulunduğu bir modelden “sivil toplum”un öne çıktığı başka bir modele doğru analitik düzeyde bir kayma olduğudur. Yazar, bundan dolayı, fabrika konseyleri üzerinden gerçekleştirilecek olan devlet rejimi değişikliğiyle ilgili siyasal stratejiye işaret etmektedir. Ancak, devletten sivil topluma doğru vurgu kayması olduğu yolundaki görüşünü destekleyecek bir çözümlemeyi bu bölümde doyurucu bir biçimde yaptığı söylenemez. Bu savını kanıtlaması için, devletin ayrıcalıklı bir konumda bulunduğunu ileri sürdüğü konsey tasarısının kuramsal dayanaklarını oluşturan çözümleme modelini ayrıntılı olarak incelemesi gerekirdi. Ayrıca, sözü edilen analitik kaymanın nasıl gerçekleştiğine ilişkin ikna edici bir çözümleme, kitabın bütününden de kolaylıkla çıkartılmamaktadır. Kuşkusuz, böyle bir inceleme girişimi, Gramsci’nin kuramsal yapısına yönelik bir “giriş” olan bu kitabın sınırlarını da zorlardı.

Aslında, temel sorun böyle bir kaymanın varlığına ancak yüzeysel olarak ve betimleme düzeyinde işaret edilmesinden kaynaklanmaktadır. Gramsci’nin modelinde belirli ölçülerde bir vurgu değişikliği (örneğin, konseylerden siyasal partiye doğru) olmakla birlikte, kanımca, devlet-sivil toplum ilişkilerindeki ağırlığın yer değiştirdiği yolundaki savın kanıtlanması oldukça güçtür. Başka bir deyişle, Gramsci’nin yaklaşımında kuşkusuz kuramsal dönüşümler (başkalaşım değil ama) olmuştur; ne var ki, *Defterler*’de gördüğümüz, devletten sivil topluma doğru bir vurgu kayması değildir. Tam aksine, Gramsci’nin bütün düşüncesine özgünlük kazandıran noktalardan birisi, kendisinden önceki Hegel-Marx çizgisi doğrultusunda, sivil toplum ile devlet arasındaki diyalektiği bir çözümleme yöntemi olarak benimsemesidir. Nitekim, Gramsci’nin *Defterler*’deki modelinde, devlet sivil toplumla karşılıklı

bağıntısı içerisinde ele alınır ve en azından iki ayrı bağlamda sivil toplumla politik toplumun bileşimi ve sivil toplumla özdeş olarak incelenir (1971: 12, 263, 160). *Defterler*'deki modelin sivil toplumu öne çıkardığı yolundaki savın, bu yönde etkili olduğunu teslim etmemiz gereken bir literatür oluşmuş olsa da, ikna edici olmadığı vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, konsey dönemindeki devlet ağırlıklı modelden, *Defterler*'deki sivil toplum ağırlıklı modele geçildiği biçimindeki önermenin doğruluğu tartışmalıdır. Bununla birlikte, Martin'in değerlendirmesi, iki dönem arasında mutlak bir kopuş olmadığı görüşünü içermesi nedeniyle, belli bir doğruluk payına sahiptir. Yazar, dönemler arasındaki sürekliliklerden birinin özellikle hegemonya kavramında kendini gösterdiğini ve iki dönemin karşılaştırmalı bir biçimde analiz edilmesi gerektiğini ileri sürerken bütünüyle haklıdır.

Martin, *Defterler*'i doğrudan incelemeye başladığı ve aydın sorunu üzerinde durduğu ikinci bölümde, Gramsci'nin aydınlar kuramının, etik ile politika arasındaki güçlü bağıntının açığa çıkarılmasını amaçladığını ileri sürüyor. Yazara göre, *Defterler*'in aydınlarla ilgili çözümlemesinin temel bir başlık oluşturmasının nedeni, hegemonya kuramıyla yakından ilişkili sorunlarla bağlantı kurmasıdır. Gerçekten de, aydınlar başlığının Gramsci'nin genel kuramındaki konumu, belirli bir toplumsal kategoriye ilişkin sosyolojik bir değerlendirme kaygısından çok, bir yanda tarihsel blok içerisindeki yapı-üstü yapı ilişkilerinin, öbür yanda sivil toplum-devlet bağlantısının organik niteliğini açığa çıkaracak bir çözümlemeye duyulan gereksinimin karşılanmasına yönelik karakteristik bir duyarlılığı dışavurur. Martin'in, aydınlar sorununa siyasal dolayimleri bağlamında belirleyici bir konum tanınması bu bakımdan son derece yerindedir.

Gramsci'nin kuramsal yapısının son dönemde en fazla öne çıkarıldığını gördüğümüz kavramları kitabın üçüncü bölümünde inceleniyor: devlet, sivil toplum ve hegemonya. Yazar, bu incelemeyi İtalya'nın özgül tarihsel koşulları içerisinde ortaya çıkan toplumsal-siyasal krizle ilişkilendirerek yapıyor ve hegemonya kavramının, bu konuda genel kabul gören bir değerlendirmeyi tekrarlamak üzere, Gramsci'nin kuramsal alandaki en önemli katkısı olduğunu ileri sürüyor. Ayrıca, her ne kadar daha gelişkin bir kuramsal araç olarak ortaya konulmasa da, bu kavramın *Defterler*'deki temel sorunsalı bütünüyle belirleyip, değişik sorun alanları arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir başvuru noktası olduğunu haklı olarak belirtiyor.

Hegemonik bir siyasetin kurucu bileşeni olarak siyasal parti konusunda Gramsci'nin önerdiği yaklaşım tarzı kitabın dördüncü bölümünde ele alınmaktadır. Yazar, bu bölümde Machiavelli'nin Prens'inin modern koşullardaki görünümü olarak ortaya çıkan siyasal parti kavramını inceliyor ve *Defterler*'deki parti kuramının hegemonya stratejisi bağlamında dışavurduğu, özellikle partinin etik ve siyaset düzlemlerindeki ikili işlevinde açığa çıktığını düşündüğü belirsizliklere işaret ediyor. Gramsci'nin, siyasal partiyi "modern prens" (*il moderno principe*) biçiminde niteleyerek, hegemonik etkinliğin etik ve siyasal yönlerine yaptığı göndermenin tarihsel kökenlerinin Machiavelli'de bulunabileceğini ileri sürüyor (1998: 89). Bu noktada, Martin'in temel bir kaygısının, Gramsci'nin hegemonya kavramıyla ilgili olarak özellikle Anglo-Amerikan yazınında rastlanan yorumlara yönelik bir eleştiri geliştirmek olduğu görülüyor. Yazar, bu yorumlarda sıkça karşılaşılan özel bir hegemonya sorunsalını sorguluyor. Hegemonya kavramının, gelişkin kapitalist toplumsal formasyonlarda "rıza"nın ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanmasıyla ilgili bir başlık olarak yorumlanması konusunda yazarın ulaştığı sonuç, Gramsci'nin kuramının bu türden devletlerdeki meşruluk sorununun biçimsel bir çözümlenmesine indirgenerek incelenemeyeceğidir.

Martin, mekanik determinist yaklaşımların devlet-sınıf ilişkileri konusundaki düzçizgisel-indirgemeci yöntemlerinin eleştirisi olarak ele alınması gereken hegemonya kavramını ayrıntılı bir biçimde incelemeyi beşinci bölümde de sürdürüyor. Gramsci, hegemonya kavramı aracılığıyla, Batı'daki toplumsal formasyonlarda görülen devlet-sivil toplum ilişkilerinin özgüllüklerini analiz etmek istemişti. Bu özgüllükler söz konusu olduğunda, Gramsci'nin değerlendirmesinin çarpıcı bir yönü, (Weberci modellerde görüldüğü türden) kurumsal çözümlenme yöntemine dayalı geleneksel yaklaşımların ötesine geçerek, devleti daha geniş bir bağlamda kuramsallaştırmasıdır. Devlet-sivil toplum ilişkisi konusundaki çözümlenmenin, kaçınılmaz bir biçimde, daha genel yapı-üstyapı çözümlenmesi bağlamına yerleştirilmesi dikkat çekicidir. Martin'in, bu noktada Gramsci'nin, yapı-üstyapı çözümlenmesini mekanik nedensellik sorunsalına değil, karşılıklı diyalektik ya da "organik" ilişki sorunsalına dayanarak geliştirdiğini belirtmesi ve böyle bir yaklaşımın Marksist bir "siyaset bilimi" için kimi olanaklar sağladığını ileri sürmesi yerindedir (1998: 83).

Martin, Gramsci'nin hegemonya kavramından yararlanılarak geliştirilen üç ayrı sorunsala ya da modele işaret ediyor: Birincisi, özellikle Britanya'da, kapitalist ilişkilerin popüler bir oydaşmaya ulaşmasında devletin oynadığı rolü vurgulayan ve temsilciliğini Perry Anderson, Tom Nairn ve Ralph Miliband'ın yaptığı "elit" sorunsalı; ikincisi, hegemonya kavramını devletin işleyişine uygulamaktan çok, toplumsal yapıda ideolojinin oynadığı rolü vurgulamayı tercih eden ve Stuart Hall ile Raymond Williams gibi kuramcılarının katkıda bulunduğu "popüler kültür ve ideoloji" ya da "kültürel çalışmalar" yaklaşımı; ve üçüncüsü, Nicos Poulantzas'ın –egemenlik ilişkilerinin siyasal-ideolojik boyutuna yaptığı göndermeyle– sermayenin yeniden üretiminde "görelî özerk" devletin yerine getirdiği "tutunum" işlevini öne çıkaran "iktidar bloku" modeli. Yazar, bu sorunsallardan ilkinin "yukarıdan aşağıya", ikincisinin "aşağıdan yukarıya" doğru gelişen hegemonya süreçlerini analiz yöntemi olarak seçtiğini, Poulantzas'ın yaklaşımının ise yapısalcı bir bağlamda oluştuğunu haklı olarak ileri sürüyor.

Martin, bölümün ikinci kısmında, Gramsci'nin hegemonik üstünlüğün yapısal kökenlerini öne çıkaran çözümlemesine yönelik olarak Perry Anderson ile Geoffrey Hunt tarafından ileri sürülen kimi eleştirileri ele alıyor. Bu yazarlara göre; Gramsci Batı toplumlarındaki egemenlik ilişkilerini yanlış bir biçimde sivil toplumdaki rıza süreçlerine dayandırmış ve devletin bir zor odağı olarak yerine getirdiği işlevi ikincilleştirmiştir (örneğin, Anderson, 1976-77). Martin, bu yorumu, Gramsci'nin meşruiyet sorunuyla ilgili çözümlemesinin hangi tarihsel bağlam içerisinde yer aldığına dikkat edilmediği için eleştiriyor. Yazara göre, Gramsci'nin modelindeki olası sınırlılıklar, kuramsal yapıyla özgül tarihsel dönem arasındaki bağıntı göz önünde tutularak incelenmelidir. Başka bir deyişle, İtalyan toplumsal formasyonunun içinde bulunduğu kriz koşulları, aslında, Gramsci'nin hegemonya çözümlemesinin açıklamaya yöneldiği sorunu oluşturmuyordu; bundan dolayı da, devlet, sivil toplum ve hegemonya konusundaki genellemeler somut bir bağlama, ancak tarihsel sürecin kendisi dikkate alındığında, yerleştirilebilirdi. Yazarın bu değerlendirmesi, değinilen kavramlara ilişkin kuramsal modelin üzerinde yükseldiği somut nesnellığın İtalyan toplumsal formasyonunun özgüllüğünce biçimlendirildiğini vurguladığı için önemsenmelidir. Ne var ki, hegemonya çözümlemesinin sağladığı kavramsal araç setinin işlemsel kapasitesinin, özellikle Batılı gelişkin

kapitalist toplumlardaki egemenlik biçimleriyle sınırlandırılması sorunludur. Tekil ülkelerin özgüllükleri konusundaki duyarlılığı hangi düzeyde olursa olsun, Gramsci dönemin ruhuna uygun olarak, Ekim Devrimi'nin esinlediği evrensel modellerin etkisi altındaydı. Bu noktada, sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkileri dikotomik Doğu-Batı metaforuyla açıklamaya çalışırken başvurduğu çözümleme çerçevesinin geniş kapsamı anımsanabilir.

Martin, hegemonya sorunsalını incelemeyi altıncı bölümde de sürdürerek, bu kavramın, siyasal alanla ilgili sınıfsal çözümlemelerdeki yansımaları üzerinde duruyor. Gramsci'nin genel yöntemsel yaklaşımı içinde belirleyici bir öge olduğunu varsayabileceğimiz "tarihselcilik" sorunu ayrı bir başlık altında ele alınıyor. Yazara göre, Gramsci'nin tarihselciliği anti-deterministtir; bununla birlikte, Gramsci tarihsel sürecin temel öznesini belirli bir sınıfla ilişkilendirmesi nedeniyle teleolojik bir bakış açısına sahiptir. Ne var ki, oldukça tartışmalı ve aşırı olan bu iddianın kanıtlandığı söylenemez. Martin'in bakış açısından, Gramsci'nin yaklaşımının önemli bir özelliği, kaba sınıf indirgemeciliğinden yöntemsel olarak uzaklaşmak üzere, hegemonik politikanın, öznelerin çoğulluğuna dayandığına ilişkin kuramsal bir öncülün ileri süreceği türden bir toplum tasarımı öne çıkarmasıdır (1998: 139). Kitapta, bu konuyla ilgili olarak, Gramsci'nin yaklaşımının sınıf-özneyi tarihsel sürecin etkin ögesi konumuna yükselterek ayrıcalıklandırdığı da belirtilmektedir. İndirgemeci ekonomizme karşı toplumsal formasyonun ampirik karmaşıklığı konusundaki yaklaşım tarzı ile sınıf-öznenin ayrıcalıklı bir konuma yerleştirilmesi arasında bir gerilim olduğuna değinilmektedir. Yazar, bu gerilimden yola çıkarak tarihselcilik ile siyaset arasındaki belirtik-olmayan ilişkiyi, bu nedenle, ayrı bir alt başlıkta incelemeyi tercih etmiş. Kanımca, nesnel gerçeğin içerdiği bütün karmaşık görünümlerin yansımalarını vurgulayan bir değerlendirmenin, toplumsal bütünlüğün içindeki belirli bir kategorinin (buradaki haliyle, sınıf-öznenin) ayrıcalıklı varlığını ortadan kaldırması kuramsal bakımdan kesinlikle zorunlu değildir. Eğer, yazarın düşündüğü gibi, bu iki yaklaşım biçimi arasında bir gerilimden söz edilecekse, bunun mutlak değil görelî bir gerilim olduğu ayrıca belirtilmelidir.

Gramsci'nin hegemonya kavramının güncel kuramsal modellerdeki yansımaları ise, hümanist, yapısalcı ve yapısalcılık-sonrası yaklaşımlar bağlamında ele alınıyor. Yirminci yüzyılın son iki onyılında, toplumsal kuram

alanında sınıf kategorisinin genel konumunun sorgulanması entelektüel gündemin önemli tartışma konularından birini oluşturdu. Bu bağlamda, “Post-Marksizm” başlığı altında toplanan eğilimlerin Marksizme yönelik itirazları, özellikle toplumsal sınıfın ayrıcalıklı bir kategori olarak vurgulanmasını hedef almaktaydı. Buna göre, sınıf kategorisi, gelişkin kapitalist ülkelerin toplumsal-siyasal yapılarının kavranması bakımından yetersizdi. İleri sürülen almasıyla yaklaşım, “yeni toplumsal hareketler”in kamusal alanda etkinlik kazanmasını sağlayacak bir “kimlik siyaseti”ni öngörüyordu.

Yazar, bu noktada Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe’un *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (1985) başlıklı ortak yapıtlarındaki yaklaşım tarzının, Gramsci’nin çözümlemesiyle olan bağlantılarını değerlendiriyor. Bu yazarların ulaştıkları sonuç, hegemonya kavramının, ancak ekonomik kertenin belirleyiciliğiyle ilgili Marksist öncüllerin yadsınması yoluyla işlevselleştirilebileceğiydi. Martin’e göre, kendi yaklaşımlarını geliştirirken, Laclau ve Mouffe’un, eleştirel bir bakış açısıyla bile olsa, Gramsci’ye başvurmaları yanıltıcı bir izlenime yol açmaktadır (1998: 164). Gerçekten de, yazarın işaret ettiği gibi, terminolojik açıdan Gramsci’nin yapıtından yararlanılması, ortaya atılan kuramsal modelin içerdiği temel öncüllerdeki derin farklılaşmanın yol açtığı sorunları geçersizleştirmiyor. Yapının son kertede oynadığı role ilişkin ekonomik belirlenim konusundaki yaklaşım yerine siyasal “olumsallık” nosyonunun benimsenmesinde de görüldüğü üzere, Gramsci’nin siyasal çözümlemesi ile “Post-Marksizm”in öncülleri arasında kesin bir çelişki vardır.

Gramsci, Marx’ın yapıtlarının yöntembilimsel açıdan nasıl okunması gerektiğine ilişkin bir değerlendirmesinde, düşünürün tamamlayıp kendi denetimi altında yayınladığı yapıtları ile tamamlanamadıkları için yayınlanamayan ya da bir başkasınca tamamlanarak yayınlanan çalışmalarını arasında bir ayırım yapılmasının doğru olacağını belirtir. Yazarların ölüm sonrası yayınlanan çalışmalarını karşısında izlenecek okuma yönteminin son derece dikkatli bir biçimde oluşturulması gereğine işaret eder, çünkü söz konusu metinlerin henüz geliştirilmemiş taslaklar olarak ele alınmasının uygun olacağını düşünür (1971: 384-85). Gramsci’nin, Marx’ın yapıtlarına yönelik uyarısı, bir bakıma, kendi defterlerinin de nasıl okunması gerektiği konusundaki yöntembilimsel vasiyeti olarak kabul edilebilir.

James Martin'in çalışması, ölüm sonrası yayınlanan bütün tamamlanmamış yapıtlar için geçerli olan bu uyarının ima ettiği sorunları açığa çıkaracak türden karmaşık ve yorumlanması g bir yapıtı ele alıyor. Kaçınılmaz olarak ortaya çıkan kimi tartışmalı sorun alanlarının varlığına karşın, Gramsci'nin kuramsal yapıtını, incelediği konular bakımından olabildiğince geniş kapsamlı bir biçimde ele almayı başarabildiği için ilgiyi hak ediyor.

Kaynakça

Anderson, Perry (1976-77) "The Antinomies of Antonio Gramsci," *New Left Review*, 100: 5-78 [Türkçe evirisi: *Antonio Gramsci: Hegemonya. Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, ev. Tarık Günersel, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988].

Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, ed. ve ev. Q. Hoare ve G. Nowell Smith, Londra: Lawrence and Wishart.

Laclau, Ernesto ve Chantal Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Londra: New Left Books.

Martin, James (1998) *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction*, Londra: Macmillan Press.